

Ekrem Demirli, *İslâm Metafiziğinde Tanrı ve İnsan: İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd Geleneği*, İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2009, (İkinci Baskı: 2012), 344 sayfa, ISBN: 978-605-5272-23-4

Hacı Bayram Başer*

Son zamanlarda Türkçede İslâm düşüncesine yönelik çalışmaların belirli bir seviyeye ulaştığı iddia edilse bile, hâlâ, kelim, felsefe ve tasavvuf disiplinleri arasındaki etkileşim noktaları ve bu disiplinlerin İslâm metafizik düşüncesine kaynaklık teşkil ettiği hususlar tam anlamıyla aydınlığa kavuşturulmuş değildir. İbnü'l-Arabî sonrası gelişen Ekberî gelenek açısından, bu alanda yapılan ilk çalışmalarda özellikle vahdet-i vücûd ve bu ekolün İslâm-öncesi düşünce geleneklerindeki kaynakları soruşturulmuştu. Çoğu zaman indirgemecilikle malul bu yaklaşım, Müslüman düşünürlerin tarihin herhangi bir döneminde metafizik düşünceye ne tür katkılar yaptıklarını görmeyi engelleyen bir belirsizliğe yol açmıştır. Demirli'nin çalışması, her şeyden önce bu belirsizliği gidermeye yönelik bir adım olma iddiasındadır.

Eser, İbnü'l-Arabî ve Konevî'nin kurucuları olduğu vahdet-i vücûd ekolünü merkeze alarak metafizik düşüncenin on üçüncü yüzyılda geldiği aşamayı ve bu düşüncenin teorik kaynaklarını tespit etmeyi hedeflemektedir (s. 7). Demirli, bu çalışmanın ortaya çıkmasını sağlayan süreçte, Fârâbî, İbn Sinâ, İbnü'l-Arabî, Konevî ve İbnü'l-Arabî şarihleri üzerinde yoğunlaşmıştı. *Sadreddin Konevî'de Bilgi ve Varlık* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005)¹ başlığıyla yayımladığı doktora çalışmasının ardından özgün bir *Fusûs* şerhi olan *Fusûsu'l-Hikem*'i (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2006) kaleme aldı. Bunun yanı sıra *Fütühâtü'l-Mekkiyye*'yi on sekiz cilt hâlinde Türkçeye çevirdi (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006-2012); böylece *Fütühât*'ın tamamı Arapçadan başka bir dilde ilk kez okuyucuyla buluşmuş oldu. Giriş ve dört bölüm hâlinde İslâm metafizik düşüncesinin merkezî sorunlarına odaklanan *İslâm Metafiziğinde Tanrı ve İnsan*'ın en önemli yönlerinden biri de bu geniş nazari müellefata giriş yapmak isteyenlere bütüncül bakış sunan bir anahtar olmasıdır.

1 Bu eserin genel okuyucuya yönelik muhtasar hâli *Nazarî Tasavvufun Kurucusu Sadreddin Konevî: Hayatı, Eserleri, Düşüncesi* başlığıyla yayımlanmıştır (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008).

* Arş. Gör., Yalova Üniversitesi, İslâmi İlimler Fakültesi.

Giriş kısmında yazar, tercih ettiği yönetime değinerek, ele alacağı yazarları bir araya getiren düşüncenin, yani vahdet-i vücûd düşüncesinin boyutlarını göstermeyi hedeflediğini belirtir. Bu çerçevede kitap, ağırlıklı olarak İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsu'l-hikem*'i ve Konevî'nin *Miftâhu'l-gayb*'i üzerine odaklanmıştır. Yazarın iddiasına göre bu iki eser, hem kullandıkları nazari dil hem de farklı kültür ve coğrafyalarda varlık ve bilgi alanındaki tartışmalara getirdikleri yeni bakış sebebiyle on üçüncü yüzyılda metafizik düşüncenin ortaya koyduğu en önemli ürünler olarak nitelenmelidir.

Vahdet-i vücûd ekolünün zaman ve tarih anlayışına ayrılan birinci bölümün ilk kısmında yazarın öne çıkan iddiası, Müslümanların metafizik düşünceye dair özgün bir üretim gerçekleştirerek İslâm-öncesi felsefi mirasın sadece bir taşıyıcısı sayılamayacaklarıdır. Yazar bu iddiasını İbnü'l-Arabî'nin zaman algısından hareketle ortaya koyar. Ona göre İbnü'l-Arabî'nin zaman algısı iki ayrı süreci kapsar: Zamanın Hz. Peygamber'e kadarki süreci ile Hz. Peygamber döneminin kendi içinde geçirdiği olgunlaşma evresi. İbnü'l-Arabî ikinci evreyi Müslümanların tercüme hareketleriyle beraber Grek mirasını dönüştürmeleriyle ilişkilendirir (s. 42-45). Yazara göre felsefe ve kelim disiplinleri karşısında İbnü'l-Arabî ve Konevî'nin, nazar ve istidlal yönteminin yanında müşahade yönteminin de geçerli kabul edildiği bir "tasavvuf metafiziği" ortaya koymaları bu tarih anlayışının bir sonucudur.

Demirli'ye göre İbnü'l-Arabî ve Konevî'nin düşünceleri, Gazzâlî öncesi tasavvufun fıkıh-kelam disiplinleri karşısındaki savunmacı tavrını terk edip bir "üst bilim" hüviyeti kazanarak yeni bir döneme girmesinin yanında İslâm metafizik düşüncesinin olgunlaşma dönemini yaşadığını da göstermektedir. O bu iddiasını birinci bölümün ikinci kısmı ile ikinci bölümde, kelam ve felsefe düşüncesinin temel sorunlarının vahdet-i vücûd geleneğinde karşılık bulduğu noktaları ortaya koyarak destekler. Bu disiplinlerarası yaklaşım, yazara, İbnü'l-Arabî ve Konevî'nin, ilahî isimler teorisinden hareketle sadece kendisinden sonraki tasavvufu etkilemekle kalmadığı ama aynı zamanda kendisinden önceki düşünce geleneklerinin de nasıl yorumlanacağına dair bir çerçeve sunduğu iddiasını ortaya koymasına imkânı verir (s. 61-166).

İbnü'l-Arabî ve takipçilerinin varlık anlayışlarına odaklanan üçüncü bölüm, kitabın en önemli kısmı olarak temeyyüz eder. Burada yazar, İbnü'l-Arabî ve takipçilerinin, İbn Sînâ'nın metafiziğin konusu olarak vaz ettiği "varlık olmak bakımından varlık" (*el-vucûd min haysu huve huve vucûd*) ifadesini "varlık olmak bakımından varlık Hakk'tır" (*el-vucûd min haysu huve huve hakkun*) şeklinde bir önermeye dönüştürerek metafiziğin konusunu Tanrı yapmalarının sonuçlarını inceler. Yazar, İbnü'l-Arabî ve takipçilerinin bu yoruma nasıl ulaştıklarının belirsiz olduğunu belirtir, fakat ona göre bu yaklaşımın iki önemli sonucu olmuştur: Birincisi varlığın metafiziğin konusu olmasıyla ilgili İbn Sînâ'dan beri takip edilen tercih değişmiştir. İkincisi ise sufilerin Tanrı merkezli bir varlık anlayışını temel alıp İbn Sînâ'daki

nedensellik teorisinin etki alanını kısıtladıkları ve “vesileci sudur” şeklinde nitelenecek bir yaratma teorisini ortaya koymalarıdır. Demirli’ye göre “Varlık olmak bakımından varlık Hakk’tır” önermesi sufilere pek çok imkân açmakla beraber vahdet-i vücûd düşüncesine yönelik eleştirilerin de birinci sebebi olmuştur. Yazara göre bu ekolün en önemli ikinci iddiası olan a’yân-ı sâbite düşüncesi de İmam-ı Rabbânî’nin vahdet-i şuhûd düşüncesiyle eleştiriye konu olmuştur. Fakat yazar, vahdet-i şuhûdu vahdet-i vücûd’un bir mukabili saymak yerine ancak bir a’yân-ı sâbite yorumu olabileceğinin altını çizerek (s. 199-202) ve vahdet-i şuhûdu bir alternatif olarak görmenin yanlış olduğunu düşünür. Yanı sıra yazar, İbn Sînâ’nın metafizik düşüncesinin İbnü’l-Arabî ve Konevî’de değişime uğradığı alanlardan birinin kullanılan dil olduğunu vurgular. Bu çerçevede zorunlu-mümkün ayrımının zengin-fakir ayrımına ya da felek-melek kavramları arasındaki değişime dikkati çeken yazar bu değişikliklerin İbnü’l-Arabî’nin bilinçli tercihlerini yansıttığını belirtir. Tanrı ve mümkün varlıklarda varlık-mahiyet ilişkisi ele alınırken verilen başka bir örnek ise İbnü’l-Arabî’nin “yokluğun yokluğu” kavramını *imkân* kavramını karşılamak üzere kullanmasıdır (s. 183-189).

“Metafizik Düşüncede İnsan” konusuna ayrılan dördüncü bölümde yazar, insanın ezeliyeti, özgürlük problemi ve insan-ı kâmil gibi konuları ele alır. Yazara göre İbnü’l-Arabî’nin bütün çabası, insanı anlamak üzerine odaklanmıştır. Bu anlamda insan, tasavvufî düşüncenin başlangıcı olduğu kadar aynı zamanda gayesidir. Yazar bu bölümde hiçbir dipnota yer vermez. Bu durum konuyu ilk elden kaynaklarda takip etmek isteyen okuyucu için bir güçlülük doğursa bile, kitaptaki ilk üç bölümün bir sonucu niteliğindeki bu bölümde önceki referanslardan hareket edilebilir. Bu bölümde dikkati çeken husus, vahdet-i vücûd geleneğinin, önceki Müslüman düşünürlerin insana bakışlarını eleştirirken ya da dönüştürürken tutarsızlığa veya belirsizliğe düştüğü noktaların gösterilmesidir.

Sonuç bölümünde Demirli, metafizik düşüncenin tarihine bakışımızı değiştirmeyi önerir. Ona göre İslâm’da felsefî düşüncenin altın çağı Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd ile sınırlanamaz. Metafizik düşünce İbnü’l-Arabî ve Konevî’nin elinde yepyeni bir aşamaya gelmiştir ve bu süreç söz konusu merkez düşünürleri birbirinden bağımsız olarak ele aldığımızda tam olarak anlaşılabilir (s. 313). Bu yönüyle eser, özellikle Ebü’l-Alâ el-Afîfî’de görüldüğü üzere İbnü’l-Arabî düşüncesini Yeni-Eflâtunculuğun bir devamı olarak algılayan yaklaşımları geçersiz kıldığı gibi İslâm’da felsefî düşüncenin Gazzâlî ile sekteye uğradığı şeklindeki yaygın yaklaşıma da bir cevap niteliğindedir. Bu nedenle kitap, vahdet-i vücûd düşüncesini öncelikle İslâm düşünürlerinin ve kelimcilerinin varlık ve bilgi anlayışlarının bir eleştirisi ama daha da önemlisi bu anlayışların tamamlayıcısı olarak vaz etmektedir. Dolayısıyla yazarın ortaya koyduğu en mühim katkı, vahdet-i vücûd düşüncesi üzerine yapılacak çalış-

maların daha önceki Müslüman düşünürlerin yaklaşımlarından bağımsız ele alınmayacağını göstermiş olmasıdır. Bu açıdan eser, özelde vahdet-i vücûd genelde ise tasavvuf araştırmalarının seyrini değiştirebilecek vasıftadır. Buna mukabil yazar, vahdet-i vücûd geleneğini Selçuklu-Osmanlı düşüncesinin kurucu unsuru olduğu sonucuna ulaşmakla beraber, bu iddiasını söz konusu döneme ait literatürü daha fazla kullanarak ortaya koyabilirdi.

Her bir başlığın, bölümlerin ana fikirlerini yansıtacak şekilde verilmesi okuyucunun kitap hakkında bütüncül bir düşünceye ulaşmasını sağlayan önemli bir artıdır. Akıcı ve duru bir dille yazılmasının yanı sıra kitabın sonunda yer alan terimler sözlüğü, vahdet-i vücûd düşüncesini değişik metinlerden takip etmek isteyen okuyucuya kolaylık sağlamaktadır.

İslâm Metafiziğinde Tanrı ve İnsan, genelde tasavvuf özelde ise İbnü'l-Arabî düşüncesinin seyrini İbn Sînâcî metafizik ve Eş'arî kelamı bağlamında takip etmek isteyenler için şu ana kadar Türkçede yazılmış en önemli eser olma vasfını haizdir.